

Григорій Хоружий

Католицька церква в СРСР

Grygorii Khoruzhyi

Catholic Church in the USSR

The struggle of the communist party and the soviet authorities against religion and particular the Catholic Church was one of the main characteristics of the former USSR. This activity included ideological and political actions, many priests were arrested and some of them were killed. In the conditions of mass repressions the Catholic Church and the Ukrainian Greek Catholic Church could not exist legally. The soviet power wanted to include the Ukrainian Greek Catholic Church into the Russian Orthodox Church which was involved in the policy of soviet authorities. The situation of the Catholic Church in the USSR became a subject of contradictions between the Kremlin and the Holy See.

Keywords: Catholic Church, Ukrainian Greek-catholic church, soviet authorities, ideological struggle, mass repressions, Russian Orthodox Church

Боротьба комуністичної партії та радянської влади проти релігії і особливо проти Католицької церкви була однією з головних характеристик СРСР. Ця активність включала ідеологічні та політичні акції, багато священників були арештовані, а деякі знищені. В умовах масових репресій Католицька церква і Українська Греко-католицька церква не могли існувати легально. Радянська влада хотіла включити Українську Греко-католицьку церкву до Російської православної церкви, яка була втягнута в політику радянської влади. Становище Католицької церкви в СРСР стало предметом протистояння між Кремлем та Святим Престолом.

Ключові слова: Католицька церква, Українська Греко-католицька церква, радянська влада, ідеологічна боротьба, масові репресії, Російська православна церква

Актуальність теми зумовлена необхідністю подальшого дослідження історії релігій в СРСР, включаючи Україну, зокрема, критичного розгляду ідеологічного протистояння Кремля з Ватиканом, репресивної політики радянської влади щодо Католицької церкви та активних спроб знищити Українську Греко-католицьку церкву.

Варто нагадати, що царська влада Росії прагнула всіляко обмежити вплив Католицької церкви і контролювати її діяльність у Російській ім-

перії. Наприклад, за циркуляром від 23 лютого 1872 р., всі приходські книги з 1 липня 1872 р., а також все листування з консисторією повинні були вестись тільки російською мовою. З 1883 р. всім католицьким церквам було заборонено вводити в дію на російській території булли, послання і настанови тощо від Папського управління «без дозволу Його Імператорської Величності».

Відносини між Католицькою церквою і комуністичною доктриною завжди характеризувались сильним антагонізмом. Починаючи з енцикліки Пія IX «Sillabo» (1864р.)¹, Католицька церква однозначно засуджувала комунізм.

Падіння царизму у лютому 1917 р. Церква розглядала як вирішальну подію для повернення католицизму в Росію. В цей же час Папа Бенедикт XV делегував до Польщі у ролі апостольського візитатора монсенйора Акілле Ратті, місія якого включала також діалог з католиками Східної Європи, зокрема поїздки до Росії і контакти з російською католицькою громадою, після проголошення Тимчасовим урядом Керенського релігійної свободи.

Однак цей проект не було реалізовано через Першу світову війну. Як відомо, 24 жовтня 1917 р. демократичний уряд О. Ф. Керенського було повалено і встановлено більшовицьку владу. Проте Католицька церква не бачила страху в захопленні влади більшовиками, оскільки виходила з того, що нова влада не буде тривалою. Такі міркування свідчать про недооцінку релігійної природи більшовицького комунізму².

Так, Микола Бердяєв у 1918 р. зазначав, що більшовицький комунізм має намір створити «нову людину», для чого необхідно витіснити ідеали буржуазії, капіталізм і віру. Утім, він бачив у комунізмі релігійний зміст і при цьому хотів, щоб він відповідав на всі запити людини та структурував це як своєрідне «натаскування», яке б включало догми та віру і таким чином не допускало існування іншої релігії³.

Тема становища Католицької церкви в СРСР вже була предметом наукового дослідження⁴. Дана ж стаття підготовлена на основі джерел Ватикану, зокрема Папських енциклік та італійських публікацій, що дасть змогу глибше і всебічно проаналізувати механізми протистояння між Ватиканом і атеїстичною владою СРСР.

Метою статті є показати відносини між Католицькою церквою і радянською владою, які відбувалися в умовах гострого протистояння між

Ватиканом і комуністичною політикою та ідеологією, а також активні спроби знищити УГКЦ, у т.ч. шляхом проведення Львівського лжесобору, який був організований владою 70 років тому.

Після відвідання Росії у 1920 р. британський проросійський філософ Бертран Рассел написав працю «Практика і теорія більшовизму»⁵, у якій він вважав більшовизм не тільки політичною ідеологією, а й релігією з усіма відповідними догмами і святими писаннями як, наприклад, іслам та інші. У 1920 р. католицький інтелектуал німець Фрітц Герліх визначав комунізм як світську релігію спасіння, що присвоїла типові аспекти месіанських доктрин. Ленін вбачав у релігії зброю буржуазної держави, яку треба витіснити з комуністичного суспільства і звільнити людину від трансцендентного світу. Проте він пропонував не пряму боротьбу з релігією, а відокремлення релігії від держави, включивши її у сферу приватного життя. Все це повинно було б супроводжуватись прозелітизмом атеїстичної держави.

Водночас у зв'язку з розпадом Російської імперії більшовики взялися за створення нової багатонаціональної імперії, у якій продовжувала б домінувати Росія. Однак для цього необхідно було замінити ідеологію самодержавства комуністичною ідеологією, яка на той час в Росії вважалася більш прогресивною і могла мобілізувати найбільш вразливі верстви населення усієї країни. Після жовтневого перевороту, або так званої Великої Жовтневої соціалістичної революції, більшовицька влада мала на меті не тільки створення нової політичної системи, а й відповідне «ідеологічне завантаження».

Отже, йшлося не про знищення ідеології взагалі, а, перш за все, релігії як «ворожої ідеології» і про створення нової. Саме такою новою релігією бачили комунізм відомі представники більшовицького руху як, наприклад, А. В. Луначарський, О. О. Богданов (Малиновський) і О. М. Горький (Пешков), які виступали також за компроміс між комунізмом і християнською доктриною. Проте більшовицькі керівники не підтримали такий діалог. Бальзамування тіла В. І. Леніна означало для Й. В. Сталіна процес сакралізації радянського комунізму.

За словами Паоло М'елі, відомий економіст Джон Мейнард Кейнс після відвідання Росії в 1925 р. писав, що ленінізм є комбінацією двох речей, які упродовж століть європейці розкладали в різні сфери духу: релігії та бізнесу. Ми відчуваємо себе розгубленими, тому що йдеться про

новий тип релігії, і нікчемними, оскільки бізнес, будучи підпорядкованим релігії, а швидше за все навпаки, є чим завгодно, але не доходом⁶.

Католицька церква під час громадянської війни зайняла нейтральну позицію, не підтримуючи жодну зі сторін, вважаючи, що у випадку перемоги білогвардійців в країну повернулась би царська автократія і це підірвало б проекти евангелізації Росії. Проте після закінчення громадянської війни у 1919 р. більшовики здобули повну владу і розпочали масове переслідування християн.

Після Лютневої революції в Петрограді під керівництвом митрополита Шептицького пройшов перший собор Російської Греко-католицької церкви, за підсумками якого був створений екзархат російських католиків східного обряду. Проте у 1918 р. був виданий декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», за яким були підписані також відповідні інструкції. Вони позбавляли всі релігійні організації, у тому числі католицькі парафії майнових прав, церковної власності. За спротив процесу націоналізації у квітні 1919 р. був арештований архієпископ Едвард фон Ропп, який пізніше був висланий до Польщі. Початком розгрому Католицької церкви стала кампанія з відбирання церковних цінностей на допомогу голодуючим Поволжя.

У березні 1919 р. Папа Бенедикт XV звернувся до радянської держави з приводу припинення релігійних переслідувань, однак цей заклик не був почутий. Народний комісар з міжнародних справ Чичерін відповів, що безчинства творилися контрреволюцією у роки громадянської війни. У 1922 р. новообраний Папа Пій XI вважав комунізм дуже небезпечним ворогом Католицької церкви, однак вирішив продовжувати політику примирення.

У березні 1923 р. в Петрограді були арештовані 15 католицьких священнослужителів. У результаті судового процесу архієпископ Цепляк і прелат Будкевич були присуджені до розстрілу (для Цепляка вирок був замінений 10 роками ув'язнення), екзарх Федоров і четверо священників – до десяти років, а ще троє священників – до трьох років. Прелат Будкевич був розстріляний у березні 1923 р. У червні 1923 р. радянська влада проголосила державний атеїзм і відміну свободи культу.

Втім у 1922–24 роках в Росії діяла організована Бенедиктом XV Папська місія допомоги голодуючим на чолі з американським священником Е. Уолшем. У квітні 1925 р. в Римі при Конгрегації у справах Східних

Церков була створена спеціальна комісія «Pro Russia» на чолі з Мішелем д'Ербіні, який двічі у 1926 р. відвідав Радянський Союз, здійснивши тайну реорганізацію Католицької церкви в СРСР. У 1928 р. в Римі була створена Папська колегія «Русікум». Однак діяльність її представників в СРСР жорстоко каралась і вони були засуджені на різні терміни таборів. Внаслідок репресивної політики СРСР з 1930-х років суспільно-релігійне життя Російської католицької церкви перемістилось в еміграцію. На той час до середини 30-х років на території СРСР нараховувалось не більше 16 католицьких священників.

Тільки в 1930–1931 рр. було засуджено більше 100 священників. В період з 1918 по 1939 рік репресовано понад 500 священників, з яких загинуло більше двохсот. Таким чином в 1939 р. були ліквідовані всі приходи і Католицька церква припинила своє існування на території всього СРСР. Проте, як відомо в 1939–1940 рр. до складу Радянського Союзу були приєднані Західна Україна, Західна Білорусь, Латвія і Литва. У 1945 р. радянським став Південний Сахалін, де в 1947–1948 рр. були закриті всі католицькі храми. У повоєнний період значна кількість священників була репресована в Литві і Латвії.

У свою чергу, Пій XI оголосив хрестовий похід за спасіння Росії від комунізму як загрози людству. Папа викривав злочини проти християн та антирелігійну кампанію радянської влади і закликав уряди країн світу розірвати будь-які відносини з Радянським Союзом. На це СРСР відповів памфлетом Бухаріна «Чому хрестовий похід Папи проти Раянського Союзу?», звинувативши Пія XI як «оплот капіталізму, фашизму і націонал-соціалізму». Засудженням комунізму стала також публікація 15 травня 1931 р. енцикліки «Quadragesimo anno»⁷, присвяченої 40-річчю «Regum Novarum». У ній Понтифік назвав комунізм «проголошенням» ворогом Святого Престолу і Бога.

У 1933 р. Сталін поставив завдання знищити релігії в СРСР і повторив цю вимогу у 1937 р., на виконання якої були знищені численні католицькі та православні храми. Пій XI засудив радянський комунізм у енцикліці «Divini Redemptoris»⁸, опублікованій 19 березня 1937 р. Папа заявив про помилки комунізму, зокрема порушення прав і свобод людини та гідності особистості тощо. А втім, 1 травня 1937 р. Сталін відповів посиленням державного атеїзму. У 1943 р. Сталін особисто звернувся до НКВД з вимогою подати детальний звіт про «ситуацію з

Римо-католицькою церквою» на території СРСР. З того часу Католицька церква не могла здійснювати заходи з евангелізації, а багато католиків, які перебували на радянській території, піддавалися утискам спецслужб як насильно переміщені або психічно хворі.

Таким чином, Радянський Союз став першою державою, яка своєю ідеологічною метою мала «тотальне знищення релігії і її заміну універсальним атеїзмом». Тому режим приступив до конфіскації церковної власності і матеріальних релігійних цінностей, зокрема Російської православної церкви. Наступним кроком стало переслідування віруючих і пропаганда атеїзму в школах і викладання певних наук у вищих навчальних закладах, щоб сформувати у студентів матеріалістичний світогляд. Масових масштабів набуло створення Союзу воєнничих безбожників СРСР, який в 1941 р. налічував 3,5 млн членів з числа представників 100 національностей і мав 96 тис. офісів, створених по всій країні. Багато священнослужителів були арештовані за антирадянську діяльність.

Водночас церкви, мечеті та синагоги просто руйнувались або передавались на використання їх як державних офісів, шкіл, лікарень, магазинів та складів. Багато монастирів були зачинені або передані установам для позбавлення волі. Саме така доля, наприклад, спіткала Соловецький монастир, що в 1923 р. був перетворений у Соловецький табір особливого призначення (СЛОН), а в 1942 р. став Соловецькою тюрмою особливого призначення (СТОН), де утримувались головним чином політичні в'язні. У 1931 р. був зруйнований Храм Христа Спасителя у Москві.

Значний вплив на політику Російської православної церкви мала зустріч 1943 р. Сталіна з митрополитами РПЦ, після якої церква отримала підтримку з боку влади, стала частиною ідеологічної машини СРСР, включилася в опанування релігійного простору країни і приєднання обрядово близьких греко-католиків.

Після окупації Західної України та ще до закінчення Другої світової війни Сталін діяв досить швидко, щоб ліквідувати Українську Греко-католицьку церкву, яка ідентифікувала себе з національною ідеологією, мовою і культурою, мала значний вплив на населення краю і таким чином могла протистояти радянській політиці та ідеології. За деякими даними, Церква нараховувала на той час 4 млн вірних. Так, 11 квітня 1945 р. митрополита Йосипа Сліпого було арештовано. Взагалі більшість єпископів

(8 з 10) УГКЦ загинули в тюрмах за свою віру. У червні 2001 р. Папа Іван Павло II беатифікував 26 загиблих за свою віру з числа єпископів, священників та монахів.

Після невдалих спроб переконати когось із єпископів відмовитись від співпричетності з Римом під загрозою застосування вогнепальної зброї радянська влада організувала зібрання 216 священників. Так званий «Львівський синод» проходив у соборі Святого Юра 9 і 10 березня 1946 р. Отже, Брестська унія 1596 р. та співпричетність Української Греко-католицької церкви з Римо-католицькою церквою формально була скасована. УГКЦ вважалась насильно «воз'єднаною» з Російською православною церквою.

Слід нагадати, що Російська імперія здійснювала спроби ліквідації Брестської унії ще під час розділу Речі Посполитої в XIX ст. Радянська влада не приховувала своїх намірів і відновила свої плани після окупації західноукраїнських земель. Ідеологічно-політичний наступ на Українську Греко-католицьку церкву розпочав журнал ЦК КПРС «Комуніст», який звинуватив УГКЦ у співпраці з «польською буржуазією» та антирадянській агітації. Водночас було закрито 20 греко-католицьких видань і розпочато вилучення релігійної літератури з бібліотек та книжкових магазинів. Греко-католицькі організації були заборонені. Була розгорнута атеїзація суспільства, темпи проведення якої, однак, не відповідали бажанням сталінської влади. В квітні 1945 р. Сталін затвердив план, що передбачав ліквідацію Української Греко-католицької церкви.

Радянська політика щодо УГКЦ підтримувалась діяльністю Російської православної церкви, яка призначила Михайла Оксюка єпископом Львівським та Тернопільським і рекомендувала скоординувати свої дії з «рухом народних мас за об'єднання Церкви». Наступним кроком стало створення так званої «Ініціативної групи з возз'єднання греко-католицької церкви з Православною», яка вважалась урядовими структурами єдиним тимчасовим органом адміністрації, уповноваженим управляти всіма справами греко-католицьких парафій. «Ініціативна група» розгорнула роботу з політичного перевиховання греко-католиків. Священників, які не погоджувались з «реуніфікацією», звільняли і нерідко арештовували. Робота «ініціативної групи» контролювалась вищими органами Української влади, про що інформувався Сталін. Робота щодо «знищення уніатської церкви» фактично здійснювалась у взаємодії

партійної влади та РПЦ. Варто зазначити, що Греко-католицька Церква в СРСР налічувала 2326 парафій і об'єднувала майже 4 млн вірних. Очевидно, Й. Сталін та його найближче оточення у зв'язку з війною не хотіли вступати у відкритий конфлікт з УГКЦ, сподіваючись ретельно підготувати план її повної ліквідації.

Сценарій «розчинення» УГКЦ в структурі РПЦ шляхом так званого возз'єднання почав утілюватися в житті у квітні 1945 р., коли українські республіканські газети, журнали, радіо розпочали кампанію дискредитації Церкви, звинувачуючи її в підпорядкованості «профашистському» Ватикану, в ідейній та моральній підтримці «буржуазно-націоналістичного підпілля». Повоєнні події, зокрема арешт Й. Сліпого, репресії проти священнослужителів, показали, що політика радянської влади щодо УГКЦ, яка вважалась ворожим інструментом, не змінилась.

У контексті певного зближення СРСР з Ватиканом Російська православна церква постійно акцентувала увагу на становищі нелегальної УГКЦ, прагнучи до її «справжнього» зближення з РПЦ. При цьому радянська влада намагалась відмовити Папу від підтримки Української Греко-католицької церкви і протидіяти міжнародному визнанню УГКЦ.

Численні звернення УГКЦ до органів влади щодо легальної реєстрації Церкви відкидалися під різними надуманими причинами і звинуваченнями. Так, влітку 1967 р. представники львівського відділу КДБ та Ради у справах релігій заявили єпископу Величковському, що греко-католицьке духовенство перебуває поза законом, парафії УГКЦ не можуть бути зареєстровані, оскільки, на думку влади, Церква була союзником німців. Зустріч Голови Верховної Ради СРСР М. В. Підгорного з Папою Павлом VI у червні 1969 р. не стала результативною щодо легалізації Української Греко-католицької церкви. Тим часом формувалась міжнародна позиція щодо підтримки УГКЦ, у якій активну участь брали представники США, Канади, Ватикану та інших держав.

Легалізації УГКЦ активно сприяв Папа Іван Павло II, який підкреслював значення Брестської унії, Папа покликався на Загальну декларацію прав людини, закликаючи тим самим радянську владу дозволити кожному віруючому сповідувати свою віру та брати участь у суспільному житті Церкви, до якої він належить. Контакти Ватикану з Українською Греко-католицькою Церквою, як правило, викликали ворожу реакцію з

боку Російської православної церкви, а також відповідних органів радянської влади. Саме таким чином Москва діяла у відповідь на папське послання Йосипа Сліпого, на скликання Папою у 1980 р. Надзвичайного світового синоду українських єпископів у Римі і прийняття 2 грудня 1980 р. постанови, що чітко визначила Львівський собор 1946 р. як канонічно недійсний. У своїй реакції на рішення Святого Престолу та дії УГКЦ Москва не тільки показувала своє роздратування, а й використовувала певні погрози, відмову від проведення вже запланованих заходів, організовувала пропагандистські акції, спрямовані проти Папи Івана Павла II та українських греко-католиків, діяльність яких називалась «націоналістично-релігійною підіривною акцією».

Певні зміни в радянській політиці щодо діяльності церков в СРСР, у т.ч. Римо-католицької та Української Греко-католицької відбувалися в останні роки правління Л.І. Брежнєва, Ю.В. Андропова та К.У. Черненко. З одного боку, посилювався політичний контроль за певною діяльністю церков, який виявлявся у наступі на будь-які прояви ідеологічних відхилень від політики КПРС, що кваліфікувались як націоналізм, католицизм, релігійний фундаменталізм, сіонізм та американський імперіалізм. Активну роботу вели радянські спецслужби, які намагалися проникати в діяльність підпільної церкви, вносити певний розкол і маніпулювати священиками.

Певні поступки діяльності церков і розширення можливостей їх активності принесла «перестройка» М. С. Горбачова. Зменшувався страх перед політичними репресіями. Так, відновила свою роботу Ініціативна Група, яка була перейменована в Комітет захисту Української католицької церкви, сміливіше почала діяти підпільна церква. На початку серпня 1987 р. група священиків УГКЦ, монахів та світських осіб оголосила про вихід із підпілля і закликала Папу Римського підтримати всіма можливими способами легалізацію Української Греко-католицької церкви в СРСР. Папа Войтила, який до цього багато разів висловлювався за легалізацію УГКЦ, великі сподівання пов'язував з 1000-літтям хрещення України-Руси.

У Москві відбулася зустріч з участю чотирьох американських сенаторів та представників Верховної Ради СРСР. При цьому радянські чиновники спочатку відкидали існування УГКЦ, а потім – ініціативи щодо її легалізації, оскільки Церква нібито є не релігійною, а чисто

«політичною», «націоналістичною» та «сепаратистською» організацією. Проти відміни сталінської заборони УГКЦ висловлювалась і РПЦ, становище якої в результаті її «патріотизації» суттєво поліпшилось.

Тим часом улітку 1988 р. радянська влада прийняла нові репресивні укази, спрямовані проти українського греко-католицького духовенства. У свою чергу, М.С. Горбачов стверджував, що консенсус щодо УГКЦ мають досягти між собою Ватикан і Московський патріархат. Отже, перед українськими греко-католиками був поставлений вибір: відвідувати римсько-католицькі або православні собори, що означало ліквідацію Української греко-католицької церкви. Зустріч М. С. Горбачова з Папою 1 грудня 1989 р. свідчила про певне зближення між Ватиканом і Кремлем. Папа Римський висловився за забезпечення вільного віросповідання для римо-католиків і греко-католиків. У свою чергу, М. С. Горбачов запевнив Івана Павла II, що майбутній закон про свободу совісті надасть усім громадянам СРСР релігійну свободу. При цьому радянський керівник водночас зазначив, що легалізація УГКЦ викликала б стурбованість в Західній Україні і додалась би до конфлікту з Московським патріархатом.

Радянські засоби масової інформації 1 грудня 1989 р. подали інформацію з коротким викладом Декларації Ради у справах релігій СРСР, що означало фактичне визнання Української греко-католицької церкви. Правда, Голова Ради М.П. Колесник пояснив, що Рада не розглядала питання канонічності структури та ієрархії Української греко-католицької церкви. В Україні розпочався процес повернення храмів греко-католицьким громадам.

Таким чином, царське самодержавство прагнуло всіляко обмежувати вплив і контролювати діяльність Католицької церкви у Російській імперії. Більшовицька влада розглядала комунізм як своєрідну релігію і розгорнула активну атеїстичну пропаганду, яка супроводжувалась нищенням церковного майна і закриттям храмів, а також репресіями проти священнослужителів. Католицька церква в СРСР розглядалась як політичний та ідеологічний противник, в результаті чого понесла значні людські жертви і матеріальні втрати і була вимушена піти в підпілля. У цьому контексті Кремль активно виступав проти Ватикану, долучивши до цього протистояння на своєму боці і РПЦ. Таким чином, радянська влада на чолі із Сталінім прагнула знищення Католицької церкви і до-

кладала чимало зусиль, щоб не допустити легалізації УГКЦ, змусити Українську Греко-католицьку церкву увійти до складу РПЦ і фактично припинити своє існування.

- ¹ Pio IX. Enciclica «Sillabo» [Electronic resource]. – Access mode: <https://it.wikipedia.org/wiki/Sillabi>.
- ² Danilo Riccardi. Religione in Unione Sovietica [Electronic resource]. – Access mode: https://it.wikipedia.org/wiki/Religione_in_Unione_Sovietica.
- ³ Da Lenin a Stalin. Progetto Storico Italiano Online. Pubblicato il 21 dicembre 2012.
- ⁴ Єленський В. Морозна «відлига». Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років // Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал; редкол.: Ф. М. Рудич, Курас І. Ф. та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 271-285; Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.;
Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958-1964 рр. і римо-католицька церква в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ. – 2011. – Вип. 2. – С. 295-309.
- ⁵ Бертран Рассел. Практика и теория большевизма [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q>.
- ⁶ Paolo Mieli. La Chiesa contro l'Urss: il secolo delle due religioni [Electronic resource]. – Access mode: <https://sottoosservazione.wordpress.com>.
- ⁷ Pio XI. Quadragesimo anno [Electronic resource]. – Access mode: [W2.vatican.va/content/pius-xi/it/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno.html](http://w2.vatican.va/content/pius-xi/it/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno.html).
- ⁸ Pio XI. Lettera Enciclica. «Divini Redemptoris». [Electronic resource]. – Access mode: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/it/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.html.